

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 53-54 (2017)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 53-54 (2017)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Περίοδος Β', Έτος 34^ο, Τεύχος 53-54

Αφιέρωμα στον Κ. Γ. Καρουτάκη

Πρέβεζα 2017

Επισκέπτες, εκδηλώσεις και γιορτές της
Παιδόπολης Ζηρού το 1948

Στέφανος Αγάθος

doi: [10.12681/prch.28290](https://doi.org/10.12681/prch.28290)

Copyright © 2017, Στέφανος Αγάθος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αγάθος Σ. (2017). Επισκέπτες, εκδηλώσεις και γιορτές της Παιδόπολης Ζηρού το 1948. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (53-54), 283-301. <https://doi.org/10.12681/prch.28290>

Στέφανος ΑΓΑΘΟΣ

Επισκέπτες, εκδηλώσεις και γιορτές της Παιδόπολης Ζηρού το 1948

Με δεδομένο ότι ένας εμφύλιος πόλεμος εμφανίζει διαφορετικά γνωρίσματα από τους κοινούς πολέμους, τους πολέμους δηλαδή μεταξύ διαφορετικών εθνών,¹ έτσι κι ο Ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος (1946-1949) έχει λάβει κατά καιρούς διάφορους χαρακτηρισμούς από τους ιστορικούς, όπως «ανορθόδοξος»,² «ολοκληρωτικός»,³ «παράξενος» και «ξεχασμένος από τη διεθνή βιβλιογραφία».⁴ Ακόμα και η γεωγραφική θέση, όπου συνέβησαν τα κύρια γεγονότα του πολέμου αυτού, δεν είναι ακριβώς προσδιορισμένη. Εντούτοις για λόγους γεωπολιτικούς ο Ελληνικός Εμφύλιος διαδραματίστηκε ως επί το πλείστον στα όρη της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Θράκης, των βόρειων συνοριακών ζωνών δηλαδή της Ελλάδας που αποκόπτονται και παράλληλα ενώνουν τη χώρα με τα γειτονικά κράτη, τα οποία αμέσως μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου εντάχθηκαν στη ζώνη επιρροής της Σοβιετικής Ένωσης.⁵ Όλο το διάστημα που ο Εμφύλιος βρισκόταν σε εξέλιξη ο πληθυσμός των ορεινών και αποκλεισμένων αυτών περιοχών ήταν «σε κατάσταση ακραίας ιδεολογικής και ψυχολογικής κινητοποίησης».⁶

Ο όρος *Ελληνικός Εμφύλιος* είναι συναισθηματικά και ιδεολογικά φορτισμένος κι έχει κατά καιρούς δημιουργήσει διχόνοιες τόσο ανάμεσα σε εκπροσώπους κι εκφραστές της κοινής γνώμης,⁷ όσο κι ανάμεσα σε επιστήμο-

---

¹ Βλ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ 2009α, 9.

² Βλ. ΚΑΛΥΒΑΣ 2010α, 13, 19· 2010β, 227· ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ 2010, 23.

³ Βλ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ 2010α, 277.

⁴ Βλ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ 2007, 189-190. Για το ιστορικό πλαίσιο του Ελληνικού Εμφυλίου, βλ. εντελώς ενδεικτικά: ΒΟΥΡΝΑΣ 1981· ΚΟΝΤΗΣ 2000· ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2002· ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ 2003· ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ 2003· 2006· ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ 2010· ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ & ΤΣΙΒΟΣ 2012· ΚΑΛΥΒΑΣ & ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ 2015· ΒΟΓΑΝΗΣ 2016.

⁵ Βλ. ΜΑΤΘΑΙΟΥ & ΠΟΛΕΜΗ 2003, 17.

⁶ Βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΑΚΗΣ 2012, 22.

⁷ Βλ. ΚΑΛΥΒΑΣ & ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ 2015, 29.

νες ιστορικούς.⁸ Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι η επιστήμη της *Ιστορίας* εξετάζει όλες τις πτυχές μιας πολεμικής αναμέτρησης κι όχι μόνο τις πιο γνωστές στο ευρύ κοινό, θα πρέπει να επισημανθεί πως ο Ελληνικός Εμφύλιος έχει κι άλλες συνιστώσες λιγότερο γνωστές ή αλλιώς παραλειπόμενες.⁹ Μία από αυτές είναι και η εκκένωση των βόρειων παραμεθόριων περιοχών της χώρας, ήδη από το 1947, ώστε ο άμαχος κυρίως πληθυσμός των περιοχών αυτών να μετακινηθεί σε χώρους ελεγχόμενους από την επίσημη κυβέρνηση.¹⁰ Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η μεταγωγή των παιδιών στις Παιδοπόλεις της βασίλισσας Φρειδερίκης, ένα ιστορικό ζήτημα, για το οποίο ακόμα και σήμερα δεν είναι πολλές οι μελέτες που έχουν δημοσιευτεί¹¹ στην επιστημονική κοινότητα, παρά τις κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις του.¹²

Οι Παιδοπόλεις της βασίλισσας Φρειδερίκης.

Μία αμφιλεγόμενη πτυχή του Ελληνικού Εμφυλίου

Τους θερινούς μήνες του 1947, όταν δηλαδή επισφραγίστηκε επίσημα η παρουσία του αμερικανικού παράγοντα στον ελλαδικό χώρο, άρχισαν να εφαρμόζονται από την κυβερνητική πλευρά τρία σχέδια ενός «νέου είδους πολέμου»: οι μετακινήσεις αγροτικού πληθυσμού από ορεινές και δυσπρόσιτες περιοχές σε πεδινά μέρη και πόλεις, η ίδρυση του στρατοπέδου αναμόρφωσης στη Μακρόνησο και η μεταγωγή των ανήλικων παιδιών από τις εμπόλεμες ζώνες σε ασφαλή κέντρα.¹³ Η πιο οδυνηρή ίσως πλευρά του Εμφυλίου αφορά στην τρίτη περίπτωση, τα παιδιά, των οποίων η ζωή στα πολεμικά θέρετρα βρισκόταν σε κίνδυνο και επιπλέον χρειαζόνταν ασφάλεια, φροντίδα, περίθαλψη και σωστή διατροφή, δεδομένου ότι οι γονείς τους είχαν είτε συλληφθεί είτε σκοτωθεί.¹⁴ Τα παιδιά, η κοινωνικά πιο ευαίσθητη πληθυσμιακή ομάδα, συνεπώς έπρεπε να προστατευθούν. Στην πραγματικότητα όμως, η ανθρωπιστική βοήθεια που τους παρασχέθηκε ήταν φαινομενική, διότι τα κίνητρα για την ασφάλεια και τη φροντίδα τους ήταν αμιγώς πολιτικά εμπλέ-

⁸ Βλ. ΣΤΕΡΓΙΟΥ 2010, 15-16.

⁹ Βλ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ 2009β, 73-74.

¹⁰ Βλ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ 2009α, 30, 32.

¹¹ Ενδεικτικά να αναφερθούν οι εξής μελέτες: ΒÆRENTZEN 2002· ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ 2003· 2005· 2009α· 2010α· 2010β· 2012· ΧΑΣΙΩΤΗΣ 2013· BOESCHOTEN & DANFORTH 2015. Αποκλειστικές μελέτες για μεμονωμένες Παιδοπόλεις είναι σπάνιες και προς το παρόν περιορίζονται κυρίως σε άρθρα και μεταπτυχιακές διπλωματικές εργασίες. Βλ. εντελώς ενδεικτικά: ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΑΚΙΔΗΣ 2009· ΠΑΤΡΗ 2011· ΤΙΦΤΙΚΟΓΛΟΥ 2014· ΧΑΡΙΣΗ 2017.

¹² Βλ. ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ 2014, 87.

¹³ Βλ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ 2009α, 29.

¹⁴ Βλ. ΒΟΓΛΗΣ 2016, 323.

κοντάς τα, εθελοντικά ή καταναγκαστικά, στην εμφύλια διαμάχη ή/και στο διπλωματικό παιχνίδι, καθώς ο ρόλος των ανηλίκων σε περιπτώσεις εμφύλιας αναταραχής δεν περιορίζεται στα μετόπισθεν, αλλά ευνοεί τις στρατηγικές των δύο αντιπάλων.¹⁵ Η εμπλοκή των ανηλίκων στον Ελληνικό Εμφύλιο δεν αποτελεί μοναδικό φαινόμενο στην ιστορία των πολέμων, καθώς όλο τον 20^ο αιώνα τα παιδιά υπήρξαν μάρτυρες ή/και πρωταγωνιστές ένοπλων συγκρούσεων ή εμφύλιων συρράξεων υφιστάμενα όλες τις συνέπειες (στερήσεις, ασιλία, εκτοπισμοί, επιδημίες κλπ.).¹⁶

Ειδικότερα, όταν την 1^η Απριλίου 1947 πέθανε αιφνίδια ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ και στο στέμμα τον διαδέχτηκε ο Παύλος, η σύζυγος του τελευταίου, η Φρειδερίκη, συγκρότησε και ανέλαβε τα ηνία του οργανισμού της *Πρόνοιας Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος* θέτοντας ως μία από τις πρώτες της προτεραιότητες τη «διάσωση των παιδιών της υπαίθρου» και τη συγκέντρωσή τους σε *Παιδοπόλεις*,¹⁷ σε ειδικά ιδρύματα δηλαδή στέγασης, προστασίας και περιθαλψης παιδιών, όπου τα πιο «ευάλωτα θύματα» του πολέμου θα έβρισκαν καταφύγιο. Τα παιδιά αυτά ήταν κυρίως ορφανά, άστεγα, εγκαταλελειμμένα και άπορα και η πλειοψηφία τους προερχόταν ως επί το πλείστον από τους προσφυγικούς πληθυσμούς των βορείων επαρχιών που είχε εκκενώσει σκοπίμως ο κυβερνητικός στρατός.¹⁸ Πολλά μάλιστα από αυτά τα παιδιά είχαν γονείς μαχητές στον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (ΔΣΕ),¹⁹ εξόριστους ή φυλακισμένους.²⁰ Στις 10 Ιουλίου 1947 θεσπίστηκε με επίσημο βασιλικό διάταγμα ο *Ερανος της Βασίλισσας Φρειδερίκης*, όπως έμεινε ευρέως γνωστός, με αρχική διάρκεια λειτουργίας του τους έξι μήνες, χρονικό όριο όμως που τελικά δεν τηρήθηκε, καθώς η δραστηριότητά του έμελλε να επιμηκυνθεί για πολλά ακόμα χρόνια.²¹ Ως φορέας ο Έρανος τελικά εξελίχθηκε σε έναν γιγαντιαίο μηχανισμό και κατόρθωσε να επεμβαίνει ακόμα και σε θέματα που ήταν αρμοδιότητα του κράτους, μολονότι από νομικής πλευράς είχε χαρακτήρα ιδιωτικού οργανισμού.²²

Κι αν η δημιουργία των Παιδοπόλεων το καλοκαίρι του 1947 είχε «φιλανθρωπική» εκκίνηση, το 1948, τότε δηλαδή που ο Εμφύλιος βρισκόταν στην πιο κρίσιμη καμπή του, η σύσταση του Εράνου μετασηματίστηκε σε εθνοκεντρικό γεγονός ύψιστης σπουδαιότητας, καθώς στις 27 Φεβρουαρίου του έτους αυτού, η Κυβέρνηση της Αθήνας κατήγγειλε στην ειδική επιτροπή

¹⁵ Βλ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ 2005, 102, 122· 2010β, 239.

¹⁶ Βλ. ΚΟΚΚΟΡΗ 2014, 38.

¹⁷ Βλ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ 2006, 612.

¹⁸ Βλ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ 2012, 262-263.

¹⁹ Βλ. ΚΑΛΥΒΑΣ & ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ 2015, 443.

²⁰ Βλ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΑΚΙΔΗΣ 2009, 6.

²¹ Βλ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ 2003, 271-272· 2005, 103.

²² Βλ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΑΚΙΔΗΣ 2009, 4, 7.

του ΟΗΕ για τα Βαλκάνια ότι ο ΔΣΕ μετήγαγε βιαίως παιδιά στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης. Από την άλλη πλευρά, η Φρειδερίκη αμέσως ξεκίνησε τη συγκέντρωση και τη μετακίνηση παιδιών από τις διαφιλονικούμενες ζώνες στις ήδη υφιστάμενες Παιδοπόλεις ή στις νέες που επρόκειτο να συσταθούν για τον σκοπό αυτό²³ και παράλληλα μαζί με τα στελέχη του Εράνου ανέλαβε πρωτοβουλίες κινητοποιώντας και επιστρατεύοντας σωματεία και οργανώσεις από το εσωτερικό και το εξωτερικό.²⁴ Άλλωστε, για μια βασίλισσα με βάση το εθιμοτυπικό δίκαιο η φιλανθρωπία δεν ήταν απλώς αποδεκτή από τα κοινωνικά στρώματα, αλλά και πρακτικά επωφελής για την ίδια ως όχημα διείσδυσης στη δημόσια πολιτική σκηνή.²⁵ Σχετικά με τις δράσεις της που αφορούσαν στη μεταγωγή παιδιών από τις «εστίες» τους στις Παιδοπόλεις, η Κυβέρνηση της Αθήνας απέδωσε τον όρο *παιδοφύλαγμα* σε αντιδιαστολή με το λεγόμενο *παιδομάζωμα* που καταλόγισε στην Κυβέρνηση του Βουνού ότι η τελευταία εφάρμοσε.²⁶ Ο στόχος δηλαδή της κυβερνητικής πλευράς –πέρα από το να προσφέρει άσυλο στα ταλαιπωρημένα αυτά παιδιά– ήταν και να εμποδίσει το ΚΚΕ να τα προωθήσει στις χώρες του ανατολικού μπλοκ.²⁷ Ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης, τότε υπουργός Εξωτερικών της χώρας, απευθυνόμενος στον Τρύγκβε Λη, Γενικό Γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών, δήλωσε πως η «απαγωγή» παιδιών από τους «συμμορίτες» είναι μέρος της «κομμουνιστικής δικτατορίας» και μία «σατανική διεθνής συνωμοσία».²⁸ Έτσι, ο «ανελέητος πόλεμος των παιδιών»²⁹ δεν είχε αντίκτυπο μόνο στο εσωτερικό της χώρας, αλλά προεκτάθηκε και σε διεθνές επίπεδο συνιστώντας το πρώτο σοβαρό διπλωματικό επεισόδιο του Ψυχρού Πολέμου.³⁰ Αναμφίβολα έτσι

²³ Βλ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ 2012, 263-265.

²⁴ Βλ. VERVENIOTI 2002, 119-120.

²⁵ Βλ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ 2012, 259.

²⁶ Βλ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ 2003, 271, 274, 277. Ο συναισθηματικά και ιδεολογικά φορτισμένος όρος *παιδομάζωμα* ήταν μία πτυχή της εθνικιστικής αντίληψης που καλλιεργήθηκε από την κρατική πλευρά, για να δηλώσει την απομάκρυνση των παιδιών από το ΚΚΕ και τη μεταγωγή τους στις Λαϊκές Δημοκρατίες. Η επιλογή του εν λόγω όρου προφανώς δεν ήταν καθόλου τυχαία και φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε από τη δεξιά ρητορική, για να θυμίσει «οικεία καλά», αφού ξεκάθαρα αναφερόταν στους προαιώνιους πολέμους των Ελλήνων, τους Τούρκους και ειδικότερα στο *devşirme*, την οθωμανική δηλαδή πρακτική αρπαγής αγοριών χριστιανόπουλων από τα Βαλκάνια με σκοπό την ανατροφή και την εκπαίδευσή τους ως στρατιωτών του σουλτάνου. Βλ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ 2005, 115, 120-121. Από την άλλη, η αριστερή πλευρά χαρακτήριζε τις Παιδοπόλεις ως «κέντρα τρομοκρατίας και προπαγάνδας των μοναρχοφασιστών» και «χιτλερικά στρατόπεδα της Φρίκης» (δηλαδή της Φρειδερίκης). Βλ. ΛΑΓΑΝΗ 1996, 30· ΚΑΛΥΒΑΣ & ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ 2015, 452-453.

²⁷ Βλ. ΚΑΛΥΒΑΣ & ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ 2015, 449.

²⁸ Βλ. RISTOVIĆ 2010, 30.

²⁹ Βλ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ 2006, 612.

³⁰ Βλ. ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ 2008, 132.

εγκαινιάστηκε μία παρεμβατική πολιτική εκατέρωθεν στα ζητήματα της παιδικής πρόνοιας.³¹

Την τριετία 1947-1950 δραστηριοποιήθηκαν 53 Παιδοπόλεις, οι οποίες γεωγραφικά κατανεμήθηκαν σε διάφορες περιοχές της χώρας, από την Αττική και τη Θεσσαλονίκη μέχρι διάφορες επαρχιακές πόλεις και νησιά. Στα οικοτροφεία αυτά, κατά το ως άνω χρονικό διάστημα, φιλοξενήθηκαν κατά προσέγγιση 18.000 παιδιά νηπιακής, παιδικής και εφηβικής ηλικίας και των δύο φύλων, με τα αγόρια όμως να αποτελούν την πλειοψηφία.³² Άξιο λόγου είναι ότι στις δομές αυτές συνυπήρχαν παιδιά *κομμουνιστών* με παιδιά *εθνικοφρόνων*.³³ Οι πρώτες Παιδοπόλεις ήταν μεικτές δηλαδή φιλοξενούσαν συγχρόνως και αγόρια και κορίτσια, από το 1949 όμως και εξής, σταδιακά διαχωρίστηκαν και μετατράπηκαν σε «αρρένων» και «θηλέων». Το καθημερινό πρόγραμμα στις Παιδοπόλεις ακολουθούσε τις γενικές κατευθυντήριες γραμμές που ίσχυαν συνολικά για όλες τις εν λόγω δομές, αν και λαμβάνονταν υπόψη και οι ιδιαίτερες συνθήκες κάθε οικοτροφείου, όπως τα κατά τόπους ιδιαίτερα καιρικά φαινόμενα και ο εξοπλισμός. Οι τρόφιμοι κατανέμονταν σε ομάδες συνήθως των 25 περίπου ατόμων με βασικό κριτήριο την ηλικία τους και κοιμόντουσαν στους θαλάμους σε κρεβάτια-κουκέτες.³⁴ Κάθε ομάδα είχε τη δική της διακριτή *κραυγή* ως στοιχείο ταυτοποίησής της. Τα παιδιά έπαυαν τρόπον τινά να είναι άτομα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, καθώς πλέον ανήκαν σε μια ενοποιημένη ομάδα ως μονάδες και μέλη. Γενικά, στις Παιδοπόλεις ακολουθούσαν τη μέθοδο οργάνωσης των προσκόπων.³⁵ Μάλιστα, σε φωτογραφίες εποχής τα παιδιά των Παιδοπόλεων απεικονίζονται να ασκούνται σε αρχές και πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς υπακούοντας σε ανωτέρους (προσωπικό) και κανόνες σε βαθμό που η αυστηρή αυτή πειθαρχία να μοιάζει πολλές φορές με ιεροτελεστία.³⁶ Άλλωστε, όλες οι δραστηριότητες των τροφίμων (π.χ. εγερτήριο, γεύματα, σιωπητήριο) διέπονταν από τον ήχο της σάλπιγγας ή το χτύπημα του κουδουνιού του σχολείου, ο λόγος ύπαρξης των οποίων συνίστατο στο να υπάρχει η αντίληψη του χρόνου, επειδή η ύπαρξη ρολογιών ή ημερολογίων στους τοίχους ήταν εξαιρετικά σπάνια.³⁷

Μια τυπική μέρα στις Παιδοπόλεις άρχιζε με την προσευχή και την έπαρση σημαίας στο προαύλιο, με τους ομοιόμορφα ενδεδυμένους τροφίμους να βρίσκονται στοιχισμένοι σε παράταξη υπό την εποπτεία πάντα των στελεχών του ιδρύματος. Κατόπιν, τα παιδιά λάμβαναν το πρωινό τους στην τραπεζαρία

³¹ Βλ. ΜΠΡΟΥΣΚΟΥ 2015, 158.

³² Βλ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ 2003, 274-275.

³³ Βλ. ΒΑΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΣ 2014, 238.

³⁴ Βλ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ 2013, 243, 251-252.

³⁵ Βλ. ΒΕΤΙ 2017, [7]-[8].

³⁶ Βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ 2009, 47, 50.

³⁷ Βλ. ΔΑΛΙΑΝΗ & ΜΑΖΩΒΕΡ 2004, 113· ΧΑΣΙΩΤΗΣ 2013, 243.

και στη συνέχεια πήγαιναν στο (Δημοτικό) σχολείο που στεγαζόταν εντός της Παιδοπόλης. Ακολουθούσαν το μεσημεριανό φαγητό και η μεσημεριανή ανάπαυση. Τις απογευματινές ώρες ασχολούνταν με τη μελέτη των μαθημάτων τους ή/και με διάφορες άλλες δραστηριότητες. Η υποστολή της σημαίας λάμβανε χώρα με τη δύση του ηλίου και τα παιδιά τραγουδούσαν τον εθνικό ύμνο. Κατόπιν, δεινούσαν και ακολουθούσε κάποιου είδους ψυχαγωγία. Πριν την είσοδο στους θαλάμους έκαναν τη βραδινή προσευχή. Μέχρι να σημάνει το σιωπητήριο οι τρόφιμοι άκουγαν παραμύθια ή ιστορίες με πατριωτικό συνήθως περιεχόμενο.³⁸ Επιπλέον, κομβικής σημασίας υπήρξε και η επιρροή της θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης των τότε παιδιών μέσω προσευχών, κατηχητικών, εγκωμιασμού του ελληνοχριστιανικού ιδεώδους και της ορθοδοξίας.³⁹ Η μέθοδος εκπαίδευσης και το σύνολο των δραστηριοτήτων στις Παιδοπόλεις είχαν αντικομμουνιστική⁴⁰ και φιλομοναρχική-πατριωτική πολιτική ιδεολογία. Καθώς μάλιστα η καθημερινότητα στα «ολοπαγή» αυτά ιδρύματα ήταν αυστηρά συγκροτημένη και χωρίς επαφές με άτομα εκτός χώρου, οι πρώην τρόφιμοι την παρομοιάζουν συνήθως με τη διαβίωση κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής θητείας στις ένοπλες δυνάμεις.⁴¹ Όλα τα θέματα του Εράνου (ιεραρχία προσωπικού, προϋποθέσεις εισαγωγής και συγκέντρωσης παιδιών στις Παιδοπόλεις, ηλικία κ.ά.) ρυθμιζόνταν από τον *Κανονισμό λειτουργίας Παιδοπόλεων* που συντάχθηκε και ψηφίστηκε επίσημα το καλοκαίρι του 1948, άτυπα όμως ίσχυε από την αρχή σύστασης των δομών αυτών.⁴²

Με το πέρας του Εμφυλίου ξεκίνησε και η προπαρασκευή για τον επαναπατρισμό των παιδιών στις εστίες τους. Ο χρόνος επιστροφής τους όμως συνάντησε πρακτικές δυσκολίες και προξένησε ακόμα και πολιτικές αντιπαράθεσεις. Τελικά, ο επίσημος επαναπατρισμός των παιδιών άρχισε τον Ιούνιο του 1950, συμπίπτοντας δηλαδή με το πέρας της σχολικής χρονιάς, μολονότι κάποια παιδιά είχαν ήδη από την άνοιξη του ίδιου έτους επιστρέψει στους τόπους καταγωγής τους. Μάλιστα, στις 24 Ιουνίου 1950 έλαβε χώρα δημόσια εορταστική εκδήλωση της «τελετής του επαναπατρισμού» στην πλατεία Συντάγματος, μπροστά από το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη και με την παρουσία των βασιλέων.⁴³ Μετά τον Εμφύλιο τελικά παρέμειναν σε λειτουργία δώδεκα Παιδοπόλεις, ο αριθμός των οποίων αυξήθηκε σε δεκατρείς ή δεκατέσσερις μέσα στη δεκαετία του 1950, όμως πλέον τα κριτήρια εισαγωγής τροφίμων είχαν τροποποιηθεί, καθώς πλέον οι Παιδοπόλεις μετεξελίσο-

³⁸ Βλ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ 2009β, 213.

³⁹ Βλ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ 2013, 246-247, 271-272, 320, 332· BOESCHOTEN & DANFORTH 2015, 134, 142-143, 146.

⁴⁰ Βλ. ΚΑΛΥΒΑΣ & ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ 2015, 450.

⁴¹ Βλ. BOESCHOTEN & DANFORTH 2015, 134, 142, 145.

⁴² Βλ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΑΚΙΔΗΣ 2009, 7, 11-13.

⁴³ Βλ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ 2013, 202-205· ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ 2005, 118-120· 2009α, 101-103.

νταν σε κέντρα κοινωνικής πρόνοιας φιλοξενώντας δηλαδή παιδιά ανταρτών, εξόριστων ή φυλακισμένων αλλά και παιδιά άπορα, εξώγαμα, ορφανά, πάσχοντα από ιδιαίτερα νοσήματα, απροστάτευτα,⁴⁴ προερχόμενα από δυσλειτουργικές οικογένειες, σεισμόπληκτα⁴⁵ και επαναπατρισμένα από την ανατολική Ευρώπη.⁴⁶ Το 1955 μάλιστα ο Έρανος μετονομάστηκε σε *Βασιλική Πρόνοια*, ενώ, κατόπιν, κατά τη διάρκεια της Χούντας, μετονομάστηκε εκ νέου σε *Εθνικό Οργανισμό Πρόνοιας*, η δραστηριότητα του οποίου συνεχίστηκε μέχρι το 1998, οπότε αφομοιώθηκε από τον Εθνικό Οργανισμό Κοινωνικής Φροντίδας. Το 2003 ο πρώην Έρανος υπάχθηκε στο Εθνικό Σύστημα Κοινωνικής Φροντίδας.⁴⁷

Οι Παιδοπόλεις έχουν χαρακτηριστεί, τουλάχιστον όσον αφορά στη λειτουργία τους την περίοδο του Εμφυλίου και την πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο, ως «θεσμός με αμφιλεγόμενα κίνητρα», καθώς το ζήτημα της διάσωσης των παιδιών υπόκειται σε διαφορετικές εκ των υστέρων ερμηνείες, συχνά μάλιστα αντιφατικές.⁴⁸ Τα ψυχολογικά βιώματα των τροφίμων από τον πόλεμο ήταν πολλές φορές επώδυνα και δεν έλειπαν και τα θέματα ιατρικής φύσης (φυματίωση, δερματικές παθήσεις κ.ά.) που έπρεπε να αντιμετωπιστούν από το ιατρονοσηλευτικό προσωπικό. Η υγειονομική περίθαλψη στις Παιδοπόλεις ειδικά για τη συγκεκριμένη πάντως χρονικοϊστορική συγκυρία ήταν τουλάχιστον ικανοποιητική,⁴⁹ αν όχι προνομαϊκή, όπως άλλωστε και η σίτιση που περιελάμβανε τακτά γεύματα ανά ημέρα και ποικιλία εδεσμάτων με κύριο μέλημα τη σωστή και ισορροπημένη διατροφή των παιδιών.⁵⁰ Η πειθαρχία στα ιδρύματα αυτά ήταν συχνά αυστηρή και δεν έλειπαν οι ποινές για το όποιο παράπτωμα, γεγονός που τραυμάτισε ανεπανόρθωτα τον ψυχισμό κάποιων παιδιών.⁵¹ Από την άλλη πλευρά, η εσώκλειστη διαβίωση για μία μερίδα παιδιών αποτέλεσε ένα διάλειμμα από τις κακουχίες του πολέμου και μία μοναδική ευκαιρία να ξεχάσουν τις ταλαιπωρίες τους ζώντας μέσα σε ένα ομαδικό περιβάλλον με δομημένο πρόγραμμα⁵² και δημιουργώντας εκεί φιλίες που διήρκεσαν και στα κατοπινά χρόνια.⁵³ Επιπροσθέτως, ενώ για άλλους τροφίμους οι Παιδοπόλεις αποτέλεσαν ασφαλές καταφύγιο από τα πολεμικά θέρετρα, για κάποιους άλλους δεν ήταν τίποτα άλλο παρά εστίες φιλο-

⁴⁴ Βλ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ 2013, 209, 214-215.

⁴⁵ Βλ. ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ 2014, 92.

⁴⁶ Βλ. BOESCHOTEN & DANFORTH 2015, 124, 141.

⁴⁷ Βλ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ 2012, 275-276.

⁴⁸ Βλ. ΚΟΚΚΟΡΗ 2014, 38, 51.

⁴⁹ Βλ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ 2013, 255.

⁵⁰ Βλ. ΧΑΡΙΣΗ 2017, 107-109.

⁵¹ Βλ. ΝΤΑΛΙΑΝΗ-ΚΑΡΑΜΠΑΤΖΑΚΗ 2009, 187, 194, 200, 212, 220, 242, 267-268.

⁵² Βλ. ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ 2014, 91.

⁵³ Βλ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ 2013, 249-250.

βασίλικής γαλούχησης και προπαγάνδας,⁵⁴ καθώς σε ορισμένες από αυτές τις δομές η κατήχηση εναντίον των «προδοτών», «δολοφόνων» και «συμμοριτών» γονιών τους και υπέρ του «στοργικού» βασιλικού ζεύγους υπήρξε συστηματική από κάποια στελέχη του προσωπικού.⁵⁵

Επί της ουσίας τα παιδιά αυτά έζησαν στο μέσο μιας πολεμικής διένεξης κι ενός επικοινωνιακού-διπλωματικού παιχνιδιού. Κατόρθωσαν να επιβιώσουν από τις δυσχέρειες ενός πολέμου (βομβαρδισμοί, σιτοδεία, αρρώστιες), βρήκαν περίθαλψη και τους παρασχέθηκε και (βασική) εκπαίδευση. Ωστόσο, τα παιδιά αυτά διαπαιδαγωγήθηκαν με βάση τις αρχές και τις αξίες των προστατών τους μένοντας εγκλωβισμένα στον δικό τους κόσμο χωρίς να τους δοθεί εναλλακτική επιλογή. Το γεγονός αυτό στιγμάτισε και άλλαξε την πορεία της μετέπειτα ζωής τους.⁵⁶ Επομένως, οι ανθρωπιστικοί λόγοι (κατάλυμα, σίτιση, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, στοιχειώδης μόρφωση) φιλοξενίας τους στις Παιδοπόλεις δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να αγνοηθούν, όμως πίσω από αυτό υπήρξε και μια προσχεδιασμένη στρατηγική δράση,⁵⁷ που στόχο είχε την καιροσκοπική αξιοποίηση του όλου ζητήματος στο πλαίσιο του ψυχολογικού πολέμου,⁵⁸ καθιστώντας τα παιδιά αυτά χρήσιμα εργαλεία στην ψυχροπολεμική κρίση.⁵⁹

ΣΩΣ

Μία από τις 53 Παιδοπόλεις που λειτούργησαν την περίοδο του Ελληνικού Εμφυλίου ήταν και η Παιδόπολη Ζηρού Πρέβεζας. Το παρόν άρθρο εστιάζει σε μία πολύ μικρή σειρά από λυτά έγγραφα από τον φάκελο *Στοιχεία Διοικητικού Απολογισμού* (μηνιαίες εκθέσεις αρχηγού και διαιτολόγια) του εν λόγω ιδρύματος που καλύπτουν το χρονικό διάστημα *Αυγούστου-Δεκεμβρίου του έτους 1948*⁶⁰ και που φυλάσσονται από το 2011 στα Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Νομού Πρέβεζας.⁶¹ Επιλέχθηκαν οι πληροφορίες από τα ιστο-

⁵⁴ Βλ. ΔΑΛΙΑΝΗ & ΜΑΖΟΒΕΡ 2004, 113-114.

⁵⁵ Βλ. ΝΤΑΛΙΑΝΗ-ΚΑΡΑΜΠΑΤΖΑΚΗ 2009, 144, 151-152, 187, 203, 242.

⁵⁶ Βλ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ 2003, 279.

⁵⁷ Βλ. ΒΟΥΡΝΑΣ 1981, 395-396· ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ 2000· ΒΕΡΕΝΤΖΕΝ 2002, 162.

⁵⁸ Βλ. ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ 2008, 132.

⁵⁹ Βλ. ΜΑΤΘΑΙΟΥ & ΠΟΛΕΜΗ 2003, 34· ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ 2010, 142.

⁶⁰ Το βασικό αρχείο της Παιδόπολης Ζηρού εντοπίστηκε αταξινόμητο και με ελλείψεις γύρω στο 2011 στις εγκαταλελειμμένες εγκαταστάσεις της εν λόγω Παιδόπολης, καθώς όλα αυτά τα χρόνια που μεσολάβησαν από το κλείσιμο του ιδρύματος μέχρι και την εύρεση και τη μεταφορά του σε ασφαλές μέρος, είχε υποστεί σημαντικές φθορές από τις καιρικές συνθήκες και τις προσβολές από τα τρωκτικά και τα έντομα.

⁶¹ Ευχαριστώ τον προϊστάμενο των Γ.Α.Κ. – Αρχείων Νομού Πρέβεζας και διδάκτορα Ιστορίας κ. Σπύρο Σκλαβενίτη για την ψηφιακή αναπαραγωγή και την παραχώρηση των συγκεκριμένων αρχειακών τεκμηρίων.

ρικά αυτά τεκμήρια που αφορούν σε εορταστικές εκδηλώσεις ή/και άλλου είδους ομαδικές δραστηριότητες από μία συγκεκριμένη περίοδο, κατά τη διάρκεια της οποίας το δυναμικό της Παιδόπολης Ζηρού φιλοξενούνταν στις εγκαταστάσεις της Παιδόπολης «Άγιος Ανδρέας» Αττικής.⁶² Θεωρείται πως η αξιοποίηση των εν λόγω εγγράφων που αποτελούν πρωτογενές υλικό σε συνδυασμό με την ιστορική τους τεκμηρίωση με βάση την υπάρχουσα βιβλιογραφία θα προσθέσει μία ακόμα ψηφίδα στον σχηματισμό σαφέστερης εικόνας των Παιδοπόλεων εκ των έσω και θα ανατροφοδοτήσει ενδεχομένως την έρευνα για την οργανωτική δομή των ιδρυμάτων αυτών.

Επισκέπτες της Παιδόπολης Ζηρού από τον Αύγουστο έως και τον Δεκέμβριο του 1948

Την Κυριακή 8 Αυγούστου 1948 επισκέφθηκε τους παιδοπολίτες του Ζηρού που στεγάζονταν στον «Άγιο Ανδρέα» Αττικής η Ανώτατη Συντονιστική Επιτροπή Εθνικών Αγώνων Ηπείρου και προσφέρθηκαν στα παιδιά γλυκά, βιβλία και παιχνίδια. Ο Μητροπολίτης Κορυτσάς στο πλαίσιο αυτής της επίσκεψης εκφώνησε λόγο με εθνοκοχριστιανικό περιεχόμενο σε μία υποτυπώδη εκδήλωση που διοργανώθηκε με ακροατές τους ίδιους τους τροφίμους, οι οποίοι χάρηκαν που τους επισκέφθηκαν άτομα από την ιδιαίτερη πατρίδα τους.⁶³

Την 21^η Σεπτεμβρίου την Παιδόπολη επισκέφθηκαν ο κ. Αγγελής και η κ. Πηνελόπη Αγγελοπούλου. Ο πρώτος επιθεώρησε την Παιδόπολη παρακολου-

⁶² Η Παιδόπολη Ζηρού, γνωστή και ως *Ζηρόπολη*, άνοιξε επίσημα τις πόρτες της τον Ιανουάριο του 1948, αφού προηγουμένως το υπό κατασκευή κτηριακό της σύμπλεγμα που ήταν ελβετική δωρεά εντάχθηκε στον *Έρανο* της Βασίλισσας, ενώ κατασκευές και διαμορφώσεις εξακολουθούσαν να πραγματοποιούνται και μετά τα εγκαίνια. Βλ. NOIR 2014, 107-108. Το καλοκαίρι όμως του 1948, οι τρόφιμοι μεταφέρθηκαν εσπευσμένα από τον Ζηρό στην Αθήνα κατόπιν διαταγής των στρατιωτικών αρχών της Ηπείρου, επειδή η πρόσβαση Φιλιπιάδας-Αγρινίου και Φιλιπιάδας-Ιωαννίνων είχε διακοπεί λόγω συμπλοκών στην ευρύτερη περιοχή. Η μεταγωγή των παιδιών έγινε με στρατιωτικά οχήματα μέχρι την Πρέβεζα κι από εκεί με αρματαγωγό μέχρι τον Πειραιά. Οι 706 τρόφιμοι διανεμήθηκαν αρχικά σε τρεις άνισες ομάδες: 354 φιλοξενήθηκαν στο Κολλέγιο Ψυχικού, 99 στο Ιωσηφόγλειο και 253 στην Παιδόπολη «Άγιος Ανδρέας». Αργότερα μεταστεγάστηκαν όλα στις εγκαταστάσεις του «Αγίου Ανδρέα». Βλ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ 2009β, 222, 224. Οι τρόφιμοι της Παιδόπολης Ζηρού μετά τη δίχρονη φιλοξενία τους (1948-1950) στις εγκαταστάσεις της Παιδόπολης «Άγιος Ανδρέας» στην Αττική επέστρεψαν στην Πρέβεζα και πλέον η Παιδόπολη Ζηρού επαναλειτούργησε αυτοτελής. Βλ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ 2013, 209. Οι εγκαταστάσεις της στη Φιλιπιάδα αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα σχεδόν πραγματικού χωριού και πολλά από τα οικοδομήματά της υφίστανται ακόμα και σήμερα. Βλ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ 2009α, 34. Από το 2009 στις εγκαταστάσεις αυτές στεγάζεται το Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Φιλιπιάδας, αφού προηγουμένως κάποια από τα διασωθέντα οικοδομήματα ανακαινίστηκαν. Βλ. ΣΚΑΜΝΕΛΟΣ 2014, 155.

⁶³ Έγγραφο «Εκθεσις μηνός Αυγούστου», Άγιος Ανδρέας [Αττικής], 3 Σεπτεμβρίου 1948, [1].

θώντας λεπτομερώς το πρόγραμμά της όσο διήρκεσε η παρουσία του εκεί. Η δεύτερη τους επισκεπτόταν πολύ συχνά για τις ανάγκες του ιδρύματος. Στις 28 του ίδιου μήνα επισκέφθηκαν την Παιδόπολη η δεσποινίς Αμαλία Λυκουρέζου συνοδευόμενη από την Ελένη Αγγελοπούλου και τον Διευθυντή της Ελβετικής Δωρεάς. Αφού επιθεωρήθηκε το ίδρυμα οι ξένοι συζήτησαν για τα ζητήματα μελλοντικής βελτίωσης των τροφίμων και την επαγγελματική κατάρτιση αυτών. Στις 29 Σεπτεμβρίου επισκέφθηκε εκ νέου την Παιδόπολη ο κ. Αγγελής μαζί με τις Αμερικανίδες του ΟΗΕ. Τακτικές ήταν και οι εβδομαδιαίες επισκέψεις των αρχηγών Δελένδα και Τόπακα, οι οποίοι μάθαιναν τρόπους οργάνωσης των προσκόπων στα παιδιά της Παιδόπολης.⁶⁴

Στις 8 Οκτωβρίου 1948 την Παιδόπολη επισκέφθηκαν η δεσποινίς Λυκουρέζου μαζί με την κυρία Ελένη Λελούδα, η αρχηγός της Παιδόπολης Βόλου και μία Ελβετίδα γιατρός, η οποία εξέτασε κάποια παιδιά, προκειμένου αυτά να μεταφερθούν σε ίδρυμα στην Ελβετία. Την ίδια ημέρα χάρη στις ενέργειες της Λυκουρέζου ήρθαν στο ίδρυμα και δύο μηχανικοί του Δήμου Αθηναίων, για να εξετάσουν τις συνθήκες για την τοποθέτηση λυόμενων σπιτιών που θα χρησίμευαν για την αραίωση των θαλάμων, τη στέγαση σχολείου, τη δημιουργία χώρων συγκεντρώσεων κλπ. Στις 19 του ίδιου μήνα στις εγκαταστάσεις του «Αγίου Ανδρέα» Αττικής έλαβε χώρα μία συγκινητική εκδήλωση της Παιδόπολης Ζηρού. Ειδικότερα, πρόκειται για την τελετή *υπόσχεσης* της προσκοπικής ομάδας 90 τροφίμων. Την *υπόσχεσή* τους τα παιδιά έδωσαν ενώπιον του γηραιού Προέδρου των Προσκόπων κ. Μπενάκη, ενώ την τελετή παρακολούθησαν η δεσποινίς Λυκουρέζου και η Πηνελόπη Αγγελοπούλου. Η 23^η Οκτωβρίου 1948 είναι μία ακόμα σημαντική μέρα για την Παιδόπολη, καθώς 80 παιδιά (48 κορίτσια και 32 αγόρια), κατόπιν αίτησης των γονιών τους, έφυγαν από τον «Άγιο Ανδρέα» και συνοδεία του δασκάλου τους επιστρέφουν στα Ιωάννινα. Η προετοιμασία της αναχώρησης και ο αποχαιρετισμός των παιδιών δημιούργησαν ένα κλίμα συγκίνησης σε όλους. Η τελευταία μέρα του μήνα πέρασε ευχάριστα και σε οικογενειακή ατμόσφαιρα, καθώς τους παιδοπολίτες του Ζηρού επισκέφθηκαν οι Πρόσκοποι της Κόνιτσας, οι οποίοι είχαν έρθει στην πρωτεύουσα λόγω της παρέλασης της 28^{ης} Οκτωβρίου.⁶⁵

Τον Νοέμβριο οι επισκέψεις της Αμαλίας Λυκουρέζου ήταν συχνές και το ενδιαφέρον της για την Παιδόπολη μεγάλο. Στις 28 του μηνός έλαβε χώρα η τελετή της *υπόσχεσης* των οδηγών του ιδρύματος. Την εκδήλωση που διοργάνωσε η αρχηγός της ομάδας δεσποινίς Έμμη Μαρσάν, Κοινοτάρχης, παρακολούθησαν η Γενική Έφορος κ. Ζαρίφη, η Γενική Γραμματέας του Σώ-

⁶⁴ Έγγραφο «Εκθεσις μηνός Σεπτεμβρίου», Άγιος Ανδρέας [Αττικής], 8 Οκτωβρίου 1948, [1]-[2].

⁶⁵ Έγγραφο «Εκθεσις μηνός Οκτωβρίου», Άγιος Ανδρέας [Αττικής], 7 Νοεμβρίου 1948, [1]-[3].

ματος Ελληνίδων Οδηγών, κ. Χοϊδά, κι άλλες επίσημες κυρίες του εν λόγω Σώματος, οι οποίες καμάρωσαν τα σαράντα κοριτσάκια της Παιδόπολης που παρουσιάστηκαν ενώπιόν τους με λαμπρότητα. Οι πρόσκοποι της Παιδόπολης βρίσκονταν καθ' όλη τη διάρκεια της εκδήλωσης παραταγμένοι απέναντι κοντά στον ιστό της σημαίας. Η ικανοποίηση όλων ήταν στο τέλος μεγάλη για τον επιπλέον λόγο ότι στην κατάρτιση ομάδων οδηγών η Παιδόπολη Ζηρού ήρθε πρώτη. Στην τελετή αυτή παρευρέθηκε και η Πηνελόπη Αγγελοπούλου.⁶⁶

Κατά τον μήνα Δεκέμβριο και συγκεκριμένα την προπαραμονή των Χριστουγέννων την Παιδόπολη επισκέφθηκε ο ιερέας της Ραφήνας, ο οποίος πάντοτε με προθυμία πήγαινε στην εκκλησία του ιδρύματος, για να τελέσει λειτουργία, ώστε να μεταλάβουν τα παιδιά και το προσωπικό και όλοι ανεξαιρέτως άσκησαν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα με ευλάβεια. Την προπαραμονή της Πρωτοχρονιάς υποδέχονται στο ίδρυμα τα παιδιά που φιλοξενούνταν στην Παιδόπολη στο Καστρί μετά από παράκληση των τελευταίων να περάσουν λίγες μέρες όλοι μαζί. Ο ενθουσιασμός όλων ήταν ιδιαίτερα διάχυτος και ειδικά των επισκεπτών που αντάμωσαν έπειτα από δύο μήνες με οικεία τους πρόσωπα.⁶⁷

Σε συνάρτηση με τις παραπάνω πληροφορίες, αξίζει να σημειωθεί ότι ο Έρανος διοικούνταν από μια πενταμελή Εκτελεστική Επιτροπή, τον βασικό όμως ρόλο στην εποπτεία του είχαν είκοσι περίπου γυναίκες, γνωστές ως «εντεταλμένες κυρίες» ή «κυρίες της βασιλίσσης», όλες εθελόντριες και προερχόμενες από τη μεγαλοαστική τάξη. Οι πιο γνωστές ήταν η Αλεξάνδρα Μελά και η Λίνα Τσαλδάρη.⁶⁸ Υπεύθυνη εντεταλμένη κυρία για την περιοχή της Ηπείρου ήταν η Αμαλία Λυκουρέζου, η οποία, όπως διαπιστώθηκε από τα υπό μελέτη έγγραφα, επισκεπτόταν συχνά την Παιδόπολη, για την οποία κιόλας ήταν υπεύθυνη. Επιπλέον, οι λιγοστές επαφές που φαίνεται να είχαν οι ίδιοι οι παιδοπολίτες με άτομα εκτός του κτηριακού συμπλέγματος σε πιο προσωπικό επίπεδο ήταν με προσκόπους, οι οποίοι επισκέπτονταν τις δομές αυτές για εκπαιδευτικούς λόγους και για λόγους ψυχαγωγίας.⁶⁹ Οι υπόλοιποι επισκέπτες φαίνεται να είχαν ρόλο πιο διεκπεραιωτικό, αφού έρχονταν είτε για να επιθεωρήσουν είτε λύσουν κάποιο ζήτημα είτε για να παρακολουθήσουν κάποια εκδήλωση προφανώς ως επίσημοι προσκεκλημένοι.

⁶⁶ Έγγραφο «Εκθεσις μηνός Νοεμβρίου», Άγιος Ανδρέας [Αττικής], 6 Δεκεμβρίου 1948, [2].

⁶⁷ Έγγραφο «Εκθεσις μηνός Δεκεμβρίου», Άγιος Ανδρέας [Αττικής], 5 Ιανουαρίου 1949, [2].

⁶⁸ Βλ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ 2005, 104.

⁶⁹ Βλ. ΔΕΔΕΣ 1996, 7, 37-51· ΧΑΣΙΩΤΗΣ 2013, 246.

*Επίσημοι εορτασμοί της Παιδόπολης Ζηρού από τον Αύγουστο
έως και τον Δεκέμβριο του 1948*

Ο μήνας Αύγουστος του 1948 τελειώνει με τον επίσημο εορτασμό της Παιδόπολης Ζηρού, το όνομα της οποίας ήταν «Άγιος Αλέξανδρος». Την *ονομαστική γιορτή* της Παιδόπολης τίμησε με την παρουσία της η Φρειδερίκη, «η Μεγάλη Μητέρα όλων των δυστυχισμένων Ελληνοπαίδων». Η Βασίλισσα παρακολούθησε τη γιορτή με μεγάλο ενδιαφέρον. Οι τρόφιμοι παρατεταγμένοι στην ευρύχωρη αίθουσα με καινούργια ένδυση και υπόδηση την αποθέωσαν με χειροκροτήματα και ζητωκραυγές. Μετά το πέρας της γιορτής η Φρειδερίκη εξέτασε όλες τις λεπτομέρειες λειτουργίας της Παιδόπολης.⁷⁰

Αξιίζει να αναφερθεί ότι η πλειονότητα των Παιδοπόλεων έφερε το όνομα κάποιου Αγίου ή Αγίας,⁷¹ ενώ άλλες είχαν ονομαστεί παίρνοντας κάποιο προσωνύμιο της Θεοτόκου.⁷² Προφανώς καθόλου τυχαία το όνομα του Αγίου ή της Αγίας ήταν συχνά και όνομα μέλους της βασιλικής οικογένειας.⁷³ Το όνομα «Άγιος Αλέξανδρος»⁷⁴ που δόθηκε στην Παιδόπολη Ζηρού ανακοινώθηκε από τον ίδιο τον Α. Lambert, αρχηγό της αντιπροσωπείας της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού, κατά τη διάρκεια των προετοιμασιών για την παραλαβή των πρώτων παιδιών που θα φιλοξενούνταν στην Παιδόπολη στον Ζηρό. Επίσημα όμως το όνομα «Άγιος Αλέξανδρος» δόθηκε στην Παιδόπολη Ζηρού κατά τη διάρκεια της φιλοξενίας της στον «Άγιο Ανδρέα» Αττικής.⁷⁵ Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, τις Παιδοπόλεις επισκεπτόταν συχνά και η ίδια η Φρειδερίκη που σε κάθε της επίσκεψη επιστρατεύονταν τα παιδιά και το προσωπικό, ώστε να είναι όλα στην εντέλεια.⁷⁶ Σε τέτοιες περιστάσεις η Βασίλισσα συνήθιζε να έρχεται σε άμεση επαφή με τα παιδιά, να τους θέτει διάφορες ερωτήσεις, ενώ δεν παρέλειπε ακόμα και να φωτογραφίζεται μαζί τους.⁷⁷ Στην πραγματικότητα βέβαια οι επισκέψεις αυτές δεν πραγματοποιούνταν μόνο για τη στήριξη του έργου του Εράνου, αλλά και για την κατοχύρωση του πόστου της στον πολιτικό στίβο και την εξύψωση της εικόνας

⁷⁰ Έγγραφο «Εκθεσις μηνός Αυγούστου», Άγιος Ανδρέας [Αττικής], 3 Σεπτεμβρίου 1948, [2].

⁷¹ Βλ. ΚΟΡΑΚΑΚΗΣ 2011, 51· ΧΑΡΙΣΗ 2017, 47.

⁷² Αναλυτικά για τα ονόματα των Παιδοπόλεων, βλ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ 2013, 342-343, 345.

⁷³ Την εύλογη αυτή εικασία περί σύνδεσης ονομάτων Αγίων με τα ονόματα μελών της βασιλικής οικογένειας (π.χ. Γεώργιος, Κωνσταντίνος, Παύλος, Ανδρέας, Ειρήνη, Σοφία, Χριστόφορος κ.ά.), με τα οποία ονομάστηκαν κάποιες Παιδοπόλεις, μετέφερε στον γράφοντα κατά τη διάρκεια προφορικής συνομιλίας ο κ. Σπύρος Σκλαβενίτης.

⁷⁴ Με βάση το παραπάνω σκεπτικό πιθανολογείται πως το όνομα «Άγιος Αλέξανδρος» της Παιδόπολης Ζηρού οφείλεται στον Αλέξανδρο, βασιλιά των Ελλήνων 1917-1920.

⁷⁵ Βλ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ 2009β, 222, 224.

⁷⁶ Βλ. ΧΑΡΙΣΗ 2017, 149-150.

⁷⁷ Βλ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ 2013, 311.

της.⁷⁸ Εξάλλου, στις Παιδοπόλεις εξυμνούσαν το έργο της Φρειδερίκης, η οποία «είχε σώσει τα παιδιά από τους τρομοκράτες» και την εκθείαζαν ως ευεργέτιδα και σωτήρα σε τραγούδια και ποιήματα.⁷⁹

Στις 27 Οκτωβρίου 1948, την παραμονή της εθνικής γιορτής, στην παράσταση των προσκόπων έλαβε μέρος και η ομάδα της Παιδόπολης. Τα παιδιά μεταφέρθηκαν στην Αθήνα με στρατιωτικά οχήματα και παρέλασαν μπροστά από τους επισήμους με τη σημαία της Κόνιτσας. Ανήμερα της 28^{ης} Οκτωβρίου γιορτάζεται εντός του ιδρύματος η ιστορική αυτή επέτειος. Ήδη από την προηγούμενη μέρα η Παιδόπολη σημαιοστολίστηκε με τα εθνικά χρώματα να υπερτερούν. Στην πρωινή προσευχή έγινε η έπαρση της ελληνικής σημαίας και η αρχηγός εκφώνησε ομιλία για την εθνική γιορτή. Τα λόγια της έγιναν δεκτά με ζητωκραυγές και χειροκροτήματα υπέρ της Ελλάδας, του Βασιλιά, της Βασίλισσας και της Ηπείρου. Τη δοξολογία παρακολούθησαν όλοι από το ραδιόφωνο και κατόπιν κρατώντας ο καθένας από μία μικρή σημαία άκουσαν την ομιλία του δασκάλου της Παιδόπολης. Η γιορτή της εθνικής επετείου της 28^{ης} Οκτωβρίου διανθίστηκε και από εθνικά ποιήματα, τραγούδια και χορούς εκ μέρους των παιδιών.⁸⁰

Στις 30 Νοεμβρίου 1948, εορτή του Αγίου Ανδρέα, στη μνήμη του οποίου ήταν αφιερωμένη η εκκλησία των εγκαταστάσεων της ομώνυμης Παιδόπολης, όπου φιλοξενούνταν, όπως προαναφέρθηκε, και οι τρόφιμοι από τη Ζηρόπολη, είχε προγραμματιστεί εορτασμός «σαν χωριάτικο πανηγύρι». Ωστόσο, λόγω έντονων καιρικών φαινομένων η γιορτή ματαιώθηκε και τελέστηκε μόνο θεία λειτουργία.⁸¹ Τη συγκεκριμένη μέρα το διαιτολόγιο των παιδιών περιελάμβανε τα εξής γεύματα:⁸²

Πρόγευμα: Γάλα, οβαλτίνη, κυδωνόπαστο

Γεύμα: Πατάτες με κιμά

Πρόδειπνο: Κέικ

Δείπνο: Μακαρόνια, τυρί, σταφίδες

Δίαιτες: Γάλα, αυγά

Ανήμερα των Χριστουγέννων του 1948, ο καιρός πάλι δεν ήταν καλός, όμως αυτό δεν στάθηκε εμπόδιο στο να περάσουν όλοι πολύ ωραία. Το δεντράκι ήταν στολισμένο με φτωχικά πλην όμως φανταχτερά στολίδια και όλα τα παιδιά πέρασαν να το καμαρώσουν. Μάλιστα, τραγούδησαν και χόρεψαν γύρω

⁷⁸ Βλ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ 2003, 272· 2009α, 86.

⁷⁹ Βλ. ΔΑΛΙΑΝΗ & ΜΑΖΩΒΗ 2004, 114· ΒΟΕΣΧΟΤΕΝ & ΔΑΝΦΟΡΘ 2015, 145.

⁸⁰ Έγγραφο «Εκθεσις μηνός Οκτωβρίου», Άγιος Ανδρέας [Αττικής], 7 Νοεμβρίου 1948, [2]-[3].

⁸¹ Έγγραφο «Εκθεσις μηνός Νοεμβρίου», Άγιος Ανδρέας [Αττικής], 6 Δεκεμβρίου 1948, [2].

⁸² Έγγραφο «Διαιτολόγιον μηνός Νοεμβρίου», Άγιος Ανδρέας [Αττικής], 3 Δεκεμβρίου 1948, [4].

από αυτό. Το ιδιαίτερο συσσίτιο εκείνη τη μέρα έδωσε κιόλας μία ξεχωριστή νότα σε αυτήν τη γιορτή. Όλο το απόγευμα και το βράδυ η τραπεζαρία αντηχούσε από τα τραγούδια των τροφίμων και του προσωπικού.⁸³ Τα Χριστούγεννα το διαιτολόγιο των τροφίμων περιελάμβανε τα κάτωθι εδέσματα:⁸⁴

Πρόγευμα: Γάλα εβαπορέ, χριστόψωμο
Γεύμα: Κρέας, μακαρόνια, τυρί, πορτοκάλι
Πρόδειπνο: Γλύκισμα (ρεβανί με αυγά και σιρόπι)
Δείπνο: Κρέας με ρύζι, τυρί, φρούτο
Δίαιτες: Γάλα, ρύζι

Την παραμονή της Πρωτοχρονιάς του 1949 έλαβε χώρα η καθιερωμένη γιορτή για τα παιδιά σε περιορισμένο όμως κύκλο λόγω έλλειψης χώρου. Ο χώρος της τραπεζαρίας πήρε διαρρύθμιση αίθουσας και χάρη στις ενέργειες των Κοινοταρχών και του προσωπικού διακοσμήθηκε θαυμάσια με μία μικρή σκηνή, ενώ το πρόγραμμα περιελάμβανε και σκετς εκτελούμενο από τα παιδιά. Χάρη στην αρωγή των προσκόπων και παρά τις δυσκολίες είχε ετοιμαστεί κι ένα μικρό δώρο για κάθε παιδί. Η χρονιά του 1948 τελειώνει με το κόψιμο της πατροπαράδοτης βασιλόπιτας.⁸⁵

Είναι γεγονός ότι καθ' όλη τη διάρκεια λειτουργίας τους οι Παιδοπόλεις στις περιπτώσεις των εορτών είχαν την τιμητική τους και η ημέρα ξεκινούσε συνήθως με τον εκκλησιασμό. Στις εθνικές γιορτές οι τρόφιμοι συμμετείχαν στην παρέλαση της πόλης, ενώ στις θρησκευτικές τηρούνταν όλα τα πατροπαράδοτα έθιμα. Οι προετοιμασίες γίνονταν από τα στελέχη της Παιδόπολης και τα ίδια τα παιδιά. Αρκετές φορές οι εορτασμοί ενδέχεται να συνοδεύονταν και από ψυχαγωγικές εκδηλώσεις (απαγγελία ποιημάτων, χοροί, σκετς κλπ.), τις οποίες παρακολουθούσαν με την πάροδο των χρόνων και επίσημοι προσκεκλημένοι (αρχές του τόπου, συγγενικά πρόσωπα των παιδιών κ.ά.).⁸⁶

Αντί επιλόγου

Είναι αλήθεια ότι το επιστημονικό ενδιαφέρον για τον Ελληνικό Εμφύλιο τις τελευταίες δεκαετίες συνεχώς διευρύνεται, γεγονός που συνεπικουρείται ασφαλώς και από το ότι παραχωρήθηκαν στην έρευνα αρχειακές συλλογές αυτής της περιόδου που για πολλά χρόνια ήταν μη προσβάσιμες ακόμα

⁸³ Έγγραφο «Εκθεσις μηνός Δεκεμβρίου», Άγιος Ανδρέας [Αττικής], 5 Ιανουαρίου 1949, [2].

⁸⁴ Έγγραφο «Διαιτολόγιον μηνός Δεκεμβρίου», Άγιος Ανδρέας [Αττικής], χωρίς ημερομηνία, [3].

⁸⁵ Έγγραφο «Εκθεσις μηνός Δεκεμβρίου», Άγιος Ανδρέας [Αττικής], 5 Ιανουαρίου 1949, [3].

⁸⁶ Βλ. ΔΕΔΕΣ 1996, 97-107· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΑΚΙΔΗΣ 2009, 28· ΧΑΡΙΣΗ 2017, 146-149.

και στους μελετητές.⁸⁷ Συχνά βέβαια τα γνήσια εμφυλιοπολεμικά αρχεία λειτουργούν ως έναν βαθμό παραπλανητικά, καθώς αρκετές φορές επιδιώκουν να επισημάνουν τη σπουδαιότητα του έργου τους.⁸⁸ Ένα τέτοιο αρχείο είναι και μέρος του αρχείου της Παιδόπολης Ζηρού, ένας πολύ περιορισμένος αριθμός εγγράφων του οποίου αξιοποιήθηκε για τη συγγραφή του παρόντος άρθρου. Διαπιστώθηκε, λοιπόν, με βάση τα ιστορικά αυτά τεκμήρια πως οι τρόφιμοι έτυχαν ιδιαίτερης φροντίδας και σίτισης και πως απείχαν από τα πολεμικά θέρετρα το 1948, σε μία περίοδο δηλαδή, κατά την οποία ο Εμφύλιος πόλεμος μαινόταν και κινδύνευε η ίδια τους η ζωή. Τα ίδια τα παιδιά εξέφραζαν την ευγνωμοσύνη τους στη Βασίλισσα που τα έσωσε ζητοκραυγάζοντας, χειροκροτώντας την και αποθεώνοντάς την είτε ήταν αυτή παρούσα είτε όχι. Η διαβίωσή τους ακολουθούσε συγκεκριμένο πρόγραμμα και εκπαίδευση και δεν έλειπαν καθόλου οι επισκέψεις επίσημων προσώπων ούτε και οι ψυχαγωγικές δραστηριότητες (τελετές, γιορτές κλπ.). Ωστόσο, στάθηκε ακατόρθωτο να προσεγγιστεί έστω και υποτυπωδώς το πώς βίωναν τα παιδιά όλες αυτές τις ενέργειες ευρισκόμενα σε ένα άλλο μέρος εν μέσω πολέμου και μακριά από τα συγγενικά τους πρόσωπα. Κι αυτό γιατί τα συγκεκριμένα ντοκουμέντα που μελετήθηκαν από τον γράφοντα είναι γραμμένα από αρμόδιο ενήλικο άτομο, την Αρχηγό της Παιδόπολης Ζηρού, η οποία «διαχειριζόταν» όχι μόνο τα έγγραφα, αλλά κατ' επέκταση και τις ζωές αυτών των παιδιών. Ως εκ τούτου τα έγγραφα αυτά προσφέρουν υλικό για την οργάνωση και τη λειτουργία του ιδρύματος, για το οποίο σίγουρα δίνουν μία αρκετά σαφή εικόνα, θα είχε όμως ιδιαίτερο ενδιαφέρον να υπήρχαν και στοιχεία που να μαρτυρούν τον συναισθηματικό κόσμο των παιδιών για όλα αυτά τα δρώμενα, ώστε η οπτική μας να είναι πλήρης. Εκφράζεται η ευχή και συνάμα η προσδοκία οι μελλοντικές έρευνες να καλύψουν και να φωτίσουν όλα τα πεδία.

Αρχειακές πηγές

*Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.) – Αρχεία Νομού Πρέβεζας
Αρχείο Παιδόπολης Ζηρού «Άγιος Αλέξανδρος», Φάκελος «Στοιχεία Διοικητικού Απολογισμού 1948»*

⁸⁷ Βλ. ΡΙΖΑΣ 2011, 13· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 2008, 6, 8.

⁸⁸ Βλ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ 2003, 275.

Βιβλιογραφία

- ΒΑΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΣ Ε., 2014, *Μορφές παιδικής εργασίας και προστασία της παιδικής ηλικίας στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα
- ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ Τ., 2003, Τα παιδιά του Εμφυλίου. Παιδομάζωμα ή/και παιδοφύλαγμα, στο: Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 8^{ος}: *Αλβανικό Έπος, Κατοχή και Αντίσταση, Εμφύλιος*, Αθήνα, 271-280
- ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ Τ., 2005, Περί «παιδομαζώματος» και «παιδοφύλαγματος» ο Λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης, στο: Ε. ΒΟΥΤΥΡΑ κ.ά. (Επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, 101-123
- ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ Τ., 2009α, Παιδομάζωμα ή/και παιδοφύλαγμα, στο: Χ. ΧΑΤΖΗΙΩΣΗΦ κ.ά. (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ανασυγκρότηση, Εμφύλιος, Παλινόρθωση 1945-1952*, τ. Δ'2, Αθήνα, 83-107
- ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ Τ., 2009β, *Αναπαραστάσεις της Ιστορίας. Η Δεκαετία του 1940 μέσα από τα αρχεία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού*, Αθήνα
- ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ Τ., 2010α, Τα «γυναικόπαιδα» στους πολέμους της δεκαετίας του 1940, οι μετακινήσεις πληθυσμών και η διατάραξη του συστήματος αξιών, στο: Β. ΓΟΥΝΑΡΗΣ κ.ά. (Επιμ.), *Ανορθόδοξοι πόλεμοι. Μακεδονία, Εμφύλιος, Κύπρος*, Αθήνα, 277-295
- ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ Τ., 2010β, Οι ανήλικοι μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού. Από τις φυλακές και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης στις Βασιλικές Τεχνικές Σχολές Λέρου, στο: Β. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ κ.ά. (Επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20^ο αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Αθήνα, 238-258
- ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ Τ., 2012, Το «εθνικό παιδοφύλαγμα» και ο «Ερανος» της βασίλισσας Φρειδερίκης (1947-1950), στο: Δ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ κ.ά. (Επιμ.), *Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάνη Γιανουλόπουλο*, Αθήνα, 259-276
- ΒΟΓΓΗΣ Π., 2016, *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του Εμφυλίου Πολέμου*, 2^η έκδ., Αθήνα
- ΒΟΥΡΝΑΣ Τ., 1981, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας: Ο Εμφύλιος*, τ. Ε', Αθήνα
- ΓΙΑΝΝΑΚΑΚΗΣ Η., 2012, Τα παιδιά της Ελλάδας πρόσφυγες στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, στο: ΕΙ. ΛΑΓΑΝΗ κ.ά. (Επιμ.), «*Παιδομάζωμα*» ή «*παιδοσώσιμο*»; *Παιδιά του Εμφυλίου στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, 19-35
- ΔΑΛΙΑΝΗ Μ. & ΜΑΖΟΒΕΡ Μ., 2004, Παιδιά στη δίνη του Εμφυλίου Πολέμου: Οι ενήλικες του σήμερα, στο: Μ. ΜΑΖΟΒΕΡ (Επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα 1943-1960*, 2^η έκδ., Αθήνα, 105-119

- ΔΕΔΕΣ Κ., 1996, *Παιδόπολη Κέρκυρας «Άγιος Σπυρίδων» περ. 1947-1950*, Κέρκυρα
- ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ Α., 2000, 1947: Ανταρτόπληκτοι μια μέρα, *Αρχειοτάξιο* 2, 94-96
- ΚΑΛΥΒΑΣ ΣΤ., 2010α, Συγκρίνοντας τρεις ελληνικούς ανορθόδοξους πολέμους, στο: Β. ΓΟΥΝΑΡΗΣ κ.ά. (επιμ.), *Ανορθόδοξοι πόλεμοι. Μακεδονία, Εμφύλιος, Κύπρος*, Αθήνα, 13-20
- ΚΑΛΥΒΑΣ ΣΤ., 2010β, Ανορθόδοξος πόλεμος και εκλογική συμπεριφορά: Ο Εμφύλιος ως διαιρετική τομή, στο: Β. ΓΟΥΝΑΡΗΣ κ.ά. (Επιμ.), *Ανορθόδοξοι πόλεμοι. Μακεδονία, Εμφύλιος, Κύπρος*, Αθήνα, 227-241
- ΚΑΛΥΒΑΣ ΣΤ. & ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ Ν., 2015, *Εμφύλια πάθη. 23 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον Εμφύλιο*, 3^η εκδ., Αθήνα
- ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΑΚΙΔΗΣ Ν., 2009, Παιδόπολη «Άγιος Γεώργιος» Καβάλας: η ίδρυση και ο πρώτος χρόνος της λειτουργίας της (Σεπτέμβριος 1947 – Σεπτέμβριος 1948), στο: Ν. ΡΟΥΔΟΜΕΤΩΦ (Επιμ.), *Η Καβάλα και τα Βαλκάνια. Η Καβάλα και το Αιγαίο: Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βαλκανικών Ιστορικών Σπουδών, 15-18 Σεπτεμβρίου 2005*, Καβάλα, 453-512 (ψηφιοποιημένο στο: <http://ionio.academia.edu/ΝΙΚΟΣΚΑΡΑΓΙΑΝΝΑΚΙΔΗΣ>, 1-30)
- ΚΟΚΚΟΡΗ Γ., 2014, Οι Παιδουπόλεις της Φρειδερίκης. Ένας θεσμός με αμφιλεγόμενα κίνητρα, *Ιστορικά Θέματα* 134, 38-53
- ΚΟΝΤΗΣ Β., 2000, Η περίοδος του Εμφυλίου Πολέμου, στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ΄: *Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αιώνα*, Αθήνα, 120-158
- ΚΟΡΑΚΑΚΗΣ Θ., 2011, *Εμφύλια παιδομαζώματα*, Καισαριανή
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ Σ., 2009, *Η εικόνα του παιδιού στο φωτογραφικό έργο της Βούλας Παπαϊωάννου*, Θεσσαλονίκη (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία)
- ΛΑΓΑΝΗ ΕΙ., 1996, *Το παιδομάζωμα και οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις 1949-1953*, Αθήνα
- ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ Ν., 2010, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας 1946-1949*, Αθήνα
- ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ Ν. & ΤΣΙΒΟΣ Κ., 2012, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος και το διεθνές κομμουνιστικό σύστημα. Το ΚΚΕ μέσα από τα τσεχικά αρχεία*, Αθήνα
- ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Γ., 2003, Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη λευκή τρομοκρατία στο Γράμμο, στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Αλβανικό Έπος*, τ. 8^{ος}: *Κατοχή και Αντίσταση, Εμφύλιος*, Αθήνα, 231-260
- ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Γ., 2006, Η εμπλοκή στον Εμφύλιο, στο: Γ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ (Επιμ.), *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 13^{ος}: *Σύγχρονος Ελληνισμός 1940-1949*, Αθήνα, 586-619
- ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Γ., 2007, Ο απολογισμός του Εμφυλίου, *Ε/Ιστορικά*, 189-194
- ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Γ., 2009α, Γενική επισκόπηση του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, *Ε/Ιστορικά*, 9-36

- ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Γ., 2009β, Οι λιγότερο γνωστές πτυχές της εμφύλιας πολεμικής αναμέτρησης 1946-1949. Τα «παραλείπόμενα» του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, *Ε/Ιστορικά*, 73-96
- ΜΑΤΘΑΙΟΥ Α. & ΠΟΛΕΜΗ Π., 2003, *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων κομμουνιστών. Από το βουνό στην υπερροία, 1947-1968*, Αθήνα
- ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ Ρ.Β., 2008, Μνήμες, τραύματα και μετα-μνήμη: το «παιδομάζωμα» και η επεξεργασία του παρελθόντος, στο: Ρ.Β. ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ κ.ά. (Επιμ.), *Μνήμες και Αήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, 131-147
- ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ Ρ.Β., 2014, Το σύστημα των Παιδοπόλεων: Ιστορικό πλαίσιο και εθνογραφική έρευνα, στο: *Το Φυσικό και Πολιτισμικό Απόθεμα της Λίμνης Ζηρού*, Φιλιπιάδα, 87-97
- ΜΠΡΟΥΣΚΟΥ ΑΙ., 2015, «Λόγω κρίσεως σας χαρίζω το παιδί μου». Η διακίνηση των παιδιών στην ελληνική κοινωνία του 20^{ου} αιώνα. Το παράδειγμα του Δημοτικού Βρεφοκομείου Θεσσαλονίκης «Άγιος Στυλιανός», Θεσσαλονίκη
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Η., ΡΗΓΟΣ Α. & ΨΑΛΛΙΔΑΣ ΓΡ. (Επιμ.), 2002, *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος-Αύγουστος 1949*, Αθήνα
- ΝΤΑΛΙΑΝΗ-ΚΑΡΑΜΠΑΤΖΑΚΗ Μ., 2009, *Παιδιά στη δίνη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949, σημερινοί ενήλικες. Διαχρονική μελέτη για τα παιδιά που έμειναν στη φυλακή με τις κρατούμενες μητέρες τους*, Αθήνα
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Ε., 2008, *Το «παιδομάζωμα» κατά τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο*, Αθήνα (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία)
- ΠΑΤΡΗ Μ., 2011, *Πρόσφυγες, παιδική ηλικία και κράτος πρόνοιας: Η περίπτωση της Παιδόπολης «Αγία Σοφία» της Αγριάς Βόλου*, Βόλος (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία)
- ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ Ν., 2003, Οι κυβερνήσεις του Εμφυλίου. Ένα νέο πολιτικό σύστημα διαμορφώνεται, στο: Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ (Επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 8^{ος}, *Αλβανικό Έπος, Κατοχή και Αντίσταση, Εμφύλιος*, Αθήνα, 221-230
- ΡΙΖΑΣ Σ., 2011, *Απ' την απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, Αθήνα
- ΣΚΑΜΝΕΛΟΣ Χ., 2014, Εγκαταστάσεις Παιδόπολης Ζηρού, στο: *Το Φυσικό και Πολιτισμικό Απόθεμα της Λίμνης Ζηρού*, Φιλιπιάδα, 153-167
- ΣΤΕΡΓΙΟΥ Α., 2010, Το «παιδομάζωμα» του Εμφυλίου Πολέμου. *Ιστορία Εικονογραφημένη* 503, 15-24 (= *Αφιέρωμα: Παιδομάζωμα ή/και παιδοφύλαγμα*)
- ΤΙΦΤΙΚΟΓΛΟΥ Χ., 2014, *Η Παιδούπολη «Άγιος Δημήτριος» στο Ωραιόκαστρο (1958-2003): Μουσειολογικός νοηματικός προγραμματισμός και σχεδιασμός μιας έκθεσης*, Θεσσαλονίκη (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία)

- ΧΑΡΙΣΗ Α., 2017, *Παιδόπολη «Καλή Παναγιά»*. Εκεί που η Ιστορία συνάντησε τα παιδιά, Βέροια
- ΧΑΣΙΩΤΗΣ Λ., 2013, *Τα παιδιά του Εμφυλίου. Από την «Κοινωνική Πρόνοια» του Φράνκο στον «Έρανο» της Φρειδερίκης (1936-1950)*, Αθήνα
- ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Ε., 2010, Ο ανορθόδοξος πόλεμος ως μοχλός πολιτικής στην ελληνική ιστορία, 1904-1959, στο: Β. ΓΟΥΝΑΡΗΣ κ.ά. (Επιμ.), *Ανορθόδοξοι πόλεμοι. Μακεδονία, Εμφύλιος, Κύπρος*, Αθήνα, 23-38
- ΒΕΤΙ Α., 2017, *Depiction of childhood in Voula Papaioannou's photographic work. Children in «Paidopoleis» («Children's Cities»)*, Αθήνα (International Scientific Conference Era-12, Piraeus University of Applied Sciences Conference Center, 24-26 October 2017 (ψηφιοποιημένο στο: <http://independent.academia.edu/ΑριστούλαΜπέτη>, 1-11)
- ΒÆRENTZEN L., 2002, Το «παιδομάζωμα» και οι Παιδουπόλεις της βασιλείσσης, στο: L. ΒÆRENTZEN κ.ά. (Επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*, μτφ. Αριστεά Παρίση, 3^η έκδ., Αθήνα, 137-164
- BOESCHOTEN R.V. & DANFORTH L.M., 2015, *Παιδιά του Ελληνικού Εμφυλίου. Πρόσφυγες και πολιτική της Μνήμης*, μτφ. Μιχάλης Λαλιώτης, Αθήνα
- NOIR CL., 2014, Από το σχέδιο μέχρι το άνοιγμα της Παιδόπολης Ζηρού, στο: *Το Φυσικό και Πολιτισμικό Απόθεμα της Λίμνης Ζηρού*, Φιλippiάδα, 101-109
- RISTOVIĆ M., 2010, Γιουγκοσλαβία και παιδομάζωμα, 1948-1960. Ανθρωπιστικό, πολιτικό και ιδεολογικό πρόβλημα, *Ιστορία Εικονογραφημένη* 503, 25-34 (= *Αφιέρωμα: Παιδομάζωμα ή/και παιδοφύλαγμα*)
- VERVENIOTI T., 2002, Charity and Nationalism: The Greek Civil War and the entrance of right-wing Greek women into politics, in: P. BACCHETA & M. POWER (Eds.), *Right-wing Women. From Conservatives to Extremists around the world*, New York – London, 115-126